

ІНСТИТУТ ЗАХИСТУ ПРАВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

О.О. Кот

*кандидат юридичних наук,
керуючий партнер юридичної фірми
«Антика»*

Проблема захисту суб'єктивних цивільних прав традиційно привертає до себе увагу представників юридичної науки. У вітчизняній науці цивільного права ця проблематика також завжди була і є актуальною: вона досліджувалася, зокрема, в монографіях «Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб в цивільних правовідносинах»¹, «Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав»² тощо, стала предметом системних досліджень відомих фахівців у галузі цивільного права України: О. Крупчана³, Н. Кузнецової⁴, А. Яреми⁵, С. Погрібного⁶, І. Дзери⁷ та багатьох інших.

¹ Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб в цивільних правовідносинах / за заг. ред. Я.М. Шевченко. — Харків: Харків юридичний, 2011.

² Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав: монографія / за заг. ред. О.Д. Крупчана та В.В. Луця. — К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012.

³ Див.: Крупчан О.Д. Методологічні засади приватноправової сфери громадянського суспільства // Право України. — 2009. — № 8. — С. 47—52.

⁴ Див. зокрема: Кузнецова Н.С. Цивільно-правова відповідальність і захист цивільних прав // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — Юридичні науки. — 2009. — Вип. 81. — С. 100—106.

⁵ Див. зокрема: Ярема А.Г. Система способів захисту цивільних прав судом // Вісник Верховного Суду України. — 2009. — № 12 (112). — С. 34—39.

⁶ Див. зокрема: Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: монографія. — К.: Правова єдність, 2009.

⁷ Див. зокрема: Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. — К., 2001.

Варто погодитися з тезою, висловленою Н. Кузнецовою про те, що «правове регулювання будь-яких суспільних відносин, пов'язане із процесом трансформації правових приписів в площину фактичних суспільних відносин, передбачає, що кожне суб'єктивне право в разі його порушення гарантовано забезпечується можливістю його примусового відновлення або захисту»⁸.

Саме цю функцію і виконав новий Цивільний кодекс України 2004 року (далі — ЦК України), який на відміну від попередніх кодифікацій цивільного законодавства України надав достатньо детальну регламентацію інституту здійснення та захисту цивільних прав. Відтак, є підстави стверджувати, що норми нового ЦК України (окремі з яких були на час його прийняття якщо не революційними, то щонайменше дуже прогресивними для пострадянського суспільства) дали суттєвий поштовх розвитку фундаментальних цивілістичних досліджень в Україні, зокрема і вчення про захист суб'єктивних цивільних прав. Принагідно зазначимо, що окремі положення, які містяться в ЦК України, з'явилися, наприклад, в цивільному законодавстві Російської Федерації лише зараз⁹.

Що ж нового з'явилося в регулюванні інституту захисту суб'єктивних цивільних прав із прийняттям нового ЦК України?

Частина 1 ст.15 ЦК України встановлює, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Є підстави вважати, що право на захист у контексті зазначеної статті розглядається як суб'єктивне право особи — учасника цивільних правовідносин, яке виникає в цієї особи у разі порушення належних їй

⁸ Див.: Кузнецова Н.С. Вказ. праця. — С. 100.

⁹ Йдеться, зокрема, про Федеральний закон від 30.12.2012 р. № 302-ФЗ «О внесении изменений в главы 1, 2, 3, 4 Гражданского кодекса Российской Федерации», згідно з яким у ст.1 нарешті з'явилося правило про те, що учасники цивільних правовідносин мають діяти добросовісно.

цивільних прав та інтересів (зокрема, невиконання або несвоєчасне виконання зобов'язання, збереження або набуття майна без достатньої правової підстави тощо), невизнання цього права (наприклад, невизнання особи правонаступником реорганізованої юридичної особи, невизнання права власності на певне майно) або оспорування цивільного права (зокрема, оспорування права власності на майно, оспорування права на спадщину тощо).

Як справедливо зазначає О. Крупчан, право на судовий захист цивільного права та інтересу є ключовим елементом побудови цивільного права, який характеризується абсолютністю характеру, можливістю самостійно вирішувати питання щодо захисту або самозахисту через універсальність способів захисту¹⁰.

Проте що ж розуміється під правом на захист у юридичній науці?

Один із найвідоміших дослідників цієї проблематики радянської доби В. Грибанов зазначав, що в цивілістичній літературі точної відповіді на це запитання немає¹¹. Не знайдена однозначна відповідь на це запитання і зараз ані в українській цивілістиці, ані в науці цивільного права інших країн — колишніх республік СРСР.

Незважаючи на те, що право на захист на практиці найчастіше реалізується через процесуальні норми, не викликає сумніву, що за своєю сутністю воно є передусім матеріально-правовою, а не процесуальною категорією, хоча і дуже тісно пов'язаною з процесуальними нормами. З огляду на законодавче регулювання інституту захисту прав у цивільному праві України є підстави вважати, що встановлені в ст. 16 ЦК України способи захисту цивільних прав, передбачене ст. 19 ЦК України

¹⁰ Див.: Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав: монографія / за заг. ред. О.Д. Крупчана та В.В. Луця. — К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. — С. 7.

¹¹ Див.: Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. — М.: Статут, 2000. — С. 105.

право особи на самозахист від правопорушень та протиправних посягань, право особи здійснювати захист своїх прав на власний розсуд, закріплене у ст. 20 ЦК України, беззаперечно свідчать про те, що захист прав може здійснюватися як із залученням уповноважених органів (у порядку, передбаченому процесуальним законодавством), так і самостійно правоволодільцем без участі таких органів на підставі відповідних положень цивільного законодавства (матеріального права)¹².

М. Сулейменов, аналізуючи правову природу права на захист, виокремлює три основних погляди на сутність права на захист: право на захист як одна зі складових суб'єктивного цивільного права — поряд із правом на власні дії та правом вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб; право на захист як самостійне суб'єктивне право, що виникає в момент порушення права, але не в межах регулятивного (правовстановлюючого) правовідношення, що вже існувало на момент порушення, а в межах нового, охоронювального правовідношення; компромісна точка зору, за якою право на захист — це одна із правомочностей суб'єктивного права, але в результаті правопорушення воно трансформується в самостійне суб'єктивне право¹³.

Вбачається, що таке різнобарв'я наукових поглядів на правову природу інституту захисту прав і стало підґрунтям для існування цілої низки визначень права на захист, які хоча й не суперечать одне одному, але перебувають у різних площинах і системах координат.

¹² В.П. Грибанов з цього приводу зазначав, що навряд чи правильно зводити зміст права на захист винятково до можливості звернутися з вимогою захисту права до відповідних державних або громадських органів. Право на захист у його матеріальному значенні являє собою можливість застосування щодо порушника заходів примусового впливу. При цьому можливість застосування щодо порушника заходів примусового впливу не треба розуміти тільки як приведення в дію апарату державного примусу (див.: Грибанов В.П. Вказ. праця. — С. 106).

¹³ Див.: Сулейменов М.К. Субъективное гражданское право и средства его обеспечения в Республике Казахстан // Субъективное гражданское право и средства его обеспечения: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. памяти Ю.Г. Басина (в рамках ежегодных цивилистических чтений) (Алматы, 13—14.06. 2005 г.) / отв. ред. М.К. Сулейменов. — Алматы: НИИ частного права КазГЮУ, 2005 — С. 31—32.

Так, Є. Крашенінніков вважав, що право на захист — це встановлена охоронювальною нормою права можливість певної поведінки уповноваженої особи у конфліктній ситуації, надана йому з метою захисту регулятивного суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу¹⁴.

О. Мацегорін розглядає захист прав як надану уповноваженій особі можливість застосування заходів правоохоронного характеру для відновлення порушеного права. Розвиваючи цю тезу, науковець зазначає, що правовий захист слід розглядати у двох основних площинах: правоохоронне регулювання цивільних відносин та правозахисне встановлення юридичних засобів, спрямованих на реалізацію суб'єктивного цивільного права та запобігання його порушення¹⁵.

Ю. Притика, посилаючись на наукові праці В. Грибанова, зазначає, що зміст захисту суб'єктивних прав полягає в усуненні перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав. Відтак, він вважає, що традиційне визначення поняття захисту прав можна дещо модифікувати, поклавши в його основу категорію діяльності, що дозволить повніше відобразити притаманні цьому правовому явищу якості. Отже, захист прав, на думку Ю. Притики, може бути визначений як юридична діяльність, спрямована на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав та припинення правопорушення, відновлення положення, що існувало до правопорушення¹⁶.

Аналіз наведених визначень дає підстави стверджувати, що терміни «право на захист» та «захист прав», або «правовий захист» у науці цивільного права інколи невиправдано

¹⁴ Див.: Крашенінніков Е.А. Структура суб'єктивного права и право на защиту // Проблема защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. — Ярославль, 1979. — С. 79—80.

¹⁵ Див.: Мацегорін О.І. Поняття та зміст захисту цивільних прав // Часопис Київського університету права. — 2011. — № 3. — С. 144.

¹⁶ Див.: Притика Ю.Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — Юридичні науки. — 2004. — Вип. 60/62. — С. 16—17.

ототожнюють. Навіть не поглиблюючись у дискусію про те, чи є право на захист самостійним суб'єктивним правом, секундарним правом або однією з правомочностей суб'єкта цивільних прав, необхідно відокремлювати його від реальних дій, безпосередньо спрямованих на захист порушеного права. Тому вбачається обґрунтованим висновок про те, що право на захист є передбачена законом можливість застосувати встановлені законом або договором примусові заходи, спрямовані на припинення правопорушення та відновлення порушеного права або у разі неможливості його відновлення на компенсацію спричинених правопорушенням збитків та моральної шкоди. Водночас захистом прав є дії уповноваженої особи, спрямовані на досягнення зазначеної мети.

Не є безспірною і позиція, висловлена свого часу Г. Стоякіним, який стверджує, що правовий захист охоплює і видання норм, що встановлюють права та обов'язки, визначають їх здійснення та захист і загрожують застосуванням санкцій, і діяльність суб'єктів із здійснення своїх прав та захисту суб'єктивних прав, і попереджувальну діяльність державних і громадських організацій, і діяльність з реалізації правових санкцій¹⁷.

У цьому контексті варто зазначити, що категорію захисту прав, на нашу думку, необхідно розглядати передусім у системі механізму здійснення цивільних прав, який у загальному вигляді охоплює такі основні стадії: формування або встановлення права; реалізація права та захист права. Стадія захисту права є факультативною стадією механізму здійснення суб'єктивного цивільного права. У разі, якщо підстави для захисту права відсутні, право на захист не трансформується в реальну діяльність суб'єкта, спрямовану на припинення правопорушення та відновлення порушеного права.

¹⁷ Див.: Стоякин Г.Я. Понятие защиты гражданских прав // Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав. — Свердловск, 1973. — С. 34.

Відтак, правовий захист як одна зі стадій механізму здійснення суб'єктивного права має бути відокремлена від інших стадій, оскільки їй властиві характерні риси, що унеможливають її об'єднання зі стадією формування суб'єктивного права, так само як і його реалізації.

З метою найбільш повного висвітлення існуючих підходів до визначення інституту захисту прав варто також проаналізувати його співвідношення з такими категоріями цивільного права, як охорона прав, охоронюваний законом інтерес та цивільно-правова відповідальність.

Співвідношення категорій «захист права» та «охорона права» стало предметом широкої дискусії в юридичній літературі. Слід визнати вдалим та юридично виваженим підхід Л. Красавчикової до розмежування цих понять, згідно з яким охорона прав — це заходи, що застосовуються до порушення прав та обов'язків, а захист — це заходи, що застосовуються вже після правопорушення для відновлення порушеного права, окремий вид охорони, що застосовується у випадку наявного правопорушення¹⁸.

Найбільш поширеною є точка зору, згідно з якою поняття правової охорони є ширшим за поняття захисту права. Історично таку думку тривалий час підтримували представники науки процесуального права, якими право на захист сприймалося винятково як дії компетентних державних органів, спрямовані на захист порушеного права. Серед українських цивілістів цю позицію послідовно займає Я. Шевченко¹⁹. Схожі погляди висловлюються і представниками петербурзької школи цивілістики, які вважають, що охорона права в широкому сенсі охоплює заходи не тільки правового, а й економічного, політичного, організаційного та іншого характеру, спрямовані на створення

¹⁸ Див.: Красавчикова Л.О. Гражданско-правовая охрана личной жизни советских граждан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Свердловск, 1979. — С. 7.

¹⁹ Див.: Власник і право власності. — К., 1994. — С. 130.

необхідних умов для здійснення суб'єктивних прав, а відтак, це поняття є ширшим за поняття «захист прав»²⁰.

Окрім цієї позиції існували і думки про те, що поняття правової охорони та правового захисту є тотожними або ж поняття правового захисту є ширшим, ніж поняття правової охорони. При цьому окремі вчені взагалі вважали, що «правова охорона» не є правовою категорією та взагалі позбавлена юридичного навантаження.

Питання захисту охоронюваного законом інтересу в науці цивільного права України найглибше було опрацьовано І. Венедіктовою — автором дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук під назвою «Захист охоронюваних інтересів у цивільному праві»²¹. Можна визнати, що в сучасній доктрині цивільного права України ця робота є, по суті, єдиним монографічним дослідженням, яке присвячене проблемам захисту охоронюваних законом інтересів.

Свого часу ще В. Грибанов наголошував, що важливість дослідження співвідношення суб'єктивного права та інтересу зумовлена тим, що здійснення і захист цивільних прав нерозривно пов'язані, з одного боку, з проблемою правового забезпечення задоволення інтересів суспільства загалом, а з другого — з проблемою забезпечення правильного поєднання індивідуальних інтересів з інтересами суспільства²².

Аналізуючи питання співвідношення категорій захисту права і захисту інтересу, науковець наголошує на тому, що під охороною інтересів слід розуміти всю систему норм, гарантій, принципів, можливостей і дозволів, що складають механізм реалізації охоронюваних законом інтересів. Захист інтересів, у свою чергу, визначається як спектр дій (не тільки

²⁰ Див.: Гражданское право / под ред. Ю.К. Толстого, А.П. Сергеева. — М.: Проспект, 1996. — Ч. 1. — С. 240.

²¹ Венедіктова І.В. Захист охоронюваних інтересів у цивільному праві: дис. ... докт. юрид. наук. — К., 2013.

²² Див.: Грибанов В.П. Вказ. праця. — С. 234.

можливих, а й, відповідно до закону, допустимих), які спрямовані на усунення перешкод у реалізації охоронюваних законом інтересів.

Співвідношення ж охорони та захисту, на думку І. Венедіктової, вбачається у вигляді певної системи противаг, у якій, з одного боку, охорона надається виключно законним інтересам, а з другого — захист законних інтересів здійснюється виключно правовими методами²³.

Дещо в іншій площині полягає співвідношення захисту прав та цивільно-правової відповідальності. Більшість науковців дійшли спільної думки про те, що цивільно-правову відповідальність неможливо розглядати у відриві від інституту захисту прав.

На перший погляд, відмінність інституту цивільно-правової відповідальності від інституту захисту прав начебто лежить на поверхні, оскільки цивільно-правова відповідальність завжди має майновий характер, а захист прав здійснюється у спосіб, який найбільш ефективно дозволить відновити порушене право (і такі способи далеко не завжди мають майнову спрямованість).

Водночас інститут цивільно-правової відповідальності, так само як і інститут захисту прав, незважаючи на постійну увагу дослідників, є одним з інститутів цивільного права, з приводу якого не припиняються дискусії. Це стосується поняття цивільно-правової відповідальності, її підстав, умов виникнення тощо. Відтак, варто зупинитися на питанні співвідношення інституту захисту та інституту цивільно-правової відповідальності детальніше.

Як справедливо зазначає Н. Кузнецова, у разі порушення регулятивного правовідношення, змістом якого є позитивні суб'єктивні права та обов'язки, воно трансформується в охоронувальне правовідношення, в межах якого має здійснюватися

---

²³ Див.: Венедіктова І.В. Вказ. праця. — С. 149.

відновлення або захист порушених прав шляхом застосування мір цивільно-правової відповідальності²⁴.

Для визначення співвідношення між мірами відповідальності й способами захисту цивільних прав необхідно детальніше проаналізувати закріплені в законодавстві України способи захисту суб'єктивних цивільних прав.

Частина 2 ст. 16 ЦК України передбачає, що способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:

- визнання права;
- визнання правочину недійсним;
- припинення дії, яка порушує право;
- відновлення становища, яке існувало до порушення;
- примусове виконання обов'язку в натурі;
- зміна правовідношення;
- припинення правовідношення;
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- відшкодування моральної шкоди;
- визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

З огляду на те, що законодавець закріпив можливість захисту цивільного права або інтересу іншим способом, що встановлений договором або законом (ч. 2 ст. 16 ЦК України), цей перелік способів захисту прав та інтересів не є вичерпним. Відтак, за новим ЦК України сторони, укладаючи угоду, мають право передбачити особливі способи захисту своїх прав на випадок їх порушення контрагентом. На практиці це нормативне застереження може реалізовуватися шляхом включення до договору певних заходів оперативного впливу, які узгоджуються

²⁴ Див.: Кузнецова Н.С. Вказ. праця. — С. 102.

сторонами та набувають статусу обов'язкових для сторін умов договору.

Поряд з цим Господарський кодекс України (далі — ГК України), що набрав чинність одночасно з ЦК України, у ст. 20 встановив, що права та законні інтереси суб'єктів господарювання та споживачів захищаються певними способами, що передбачені ГК України або іншим законом. Отже, на відміну від ст. 16 ЦК України серед джерел виникнення способів захисту порушених прав учасників господарських відносин відсутній договір.

Стаття 235 ГК України прямо передбачає, що за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції, тобто заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. При цьому до порушника господарського зобов'язання можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, які прямо передбачені договором.

Відповідно до ст. 236 ГК України у господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативно-господарських санкцій:

- одностороння відмова від виконання свого зобов'язання;
- відмова від оплати за зобов'язанням;
- відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;
- відмова від прийняття подальшого виконання зобов'язання;
- повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника

в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію тощо);

- встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо;
- відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання тощо.

З огляду на викладене можна стверджувати, що ГК України фактично позбавив учасників так званих «господарських зобов'язань» у своєму договорі встановлювати особливі способи захисту прав, які не передбачені ГК України або іншим законом.

По-іншому слід оцінювати місце та роль договору в цивільних правовідносинах — у силу положень ст. 16 ЦК України сторони договору можуть встановлювати в його тексті особливі способи захисту своїх прав. Це положення цілком відповідає принципам свободи договору, свободи підприємницької діяльності, які є одними з основних принципів при побудові ринкової економіки та забезпеченні стабільного торговельного обороту.

Отже, концептуальна різниця правового регулювання інституту захисту прав за новим ЦК та ГК України полягає в такому. За новим ЦК України сторони можуть у договорі встановити будь-які способи захисту своїх прав, що не будуть суперечити законам. Згідно ж із ГК України, який, по суті, скопіював підходи ЦК УРСР 1963 року, для застосування будь-якого способу захисту порушеного права цей спосіб повинен не тільки передбачатися в законі, а й має дублюватися в тексті договору, укладеного між сторонами.

Ще однією відмінністю нового ЦК від ГК України у розрізі інституту захисту порушених прав є можливість застосування заходів оперативного впливу в силу прямої вказівки закону

(навіть за відсутності будь-яких положень з цього приводу у тексті договору).

Зокрема, ст. 670 ЦК України встановлює заходи оперативного впливу на продавця, якщо він порушив умови договору купівлі-продажу щодо кількості товару. Якщо продавець передав покупцеві меншу кількість товару, ніж це встановлено договором купівлі-продажу, покупець має право вимагати передання кількості товару, якої не вистачає, або відмовитися від переданого товару та його оплати, а якщо він оплачений — вимагати повернення сплаченої за нього грошової суми. Якщо ж навпаки — покупець зобов'язаний повідомити про це продавця. Продавець, отримавши таке повідомлення, має в розумний строк розпорядитися товаром, оскільки в іншому випадку покупець отримує право прийняти весь товар.

У разі продажу товару неналежної якості покупець за договором роздрібної купівлі-продажу згідно зі ст. 708 ЦК України має такі права:

- вимагати від продавця або виготовлювача безоплатного усунення недоліків товару або відшкодування витрат, здійснених покупцем чи третьою особою, на їх виправлення;
- вимагати від продавця або виготовлювача заміни товару на аналогічний товар належної якості або на такий самий товар іншої моделі з відповідним перерахунком у разі різниці в ціні;
- вимагати від продавця або виготовлювача відповідного зменшення ціни;
- відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми.

Частина 2 ст. 849 ЦК України наділяє замовника за договором підяду правом відмовитися від договору та вимагати відшкодування збитків у разі, якщо підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення її у строк стає явно неможливим.

За статтею 1052 ЦК України у разі невиконання позичальником передбачених договором позики обов'язків щодо забезпечення повернення позики (так само, як і в разі втрати забезпечення виконання зобов'язання або погіршення його умов за обставин, за які позикодавець не несе відповідальності) позикодавець має право вимагати від позичальника дострокового повернення позики та сплати процентів.

За таких обставин вбачається обґрунтованим висновок про те, що з прийняттям нового ЦК та ГК в українському правовому полі склалася досить нестандартна ситуація. Незважаючи на задекларований нашою державою шлях до формування розвинутої ринкової економіки та дерегуляції договірних відносин між підприємницькими структурами (за винятком випадків, коли це суперечить інтересам держави чи суспільства), ГК України, на відміну від ЦК України, звузив до мінімуму сферу застосування до підприємницьких відносин положень договору. Фактично можна стверджувати, що в ГК України закріплено принцип можливості застосування договірного регулювання взаємовідносин сторін лише за наявності норми закону, яка б це прямо дозволяла.

Повертаючись до питання про співвідношення способів захисту прав та мір цивільно-правової відповідальності, є всі підстави погодитися з висновками Н. Кузнецової. Так, вчена обґрунтовано вважає, що і міри відповідальності, і способи захисту прав та інтересів треба розглядати як певні юридичні інструменти впливу на відповідні суспільні відносини. Крім того, і міри відповідальності, і способи захисту спрямовані на локалізацію наслідків порушення прав. Утім, якщо загальною рисою обох цих правових засобів є чітко виражена правозахисна мета, способи захисту за своїм обсягом є більш широким поняттям, оскільки вони передбачають не тільки відновлення порушеного права або компенсацію втрат від цього, а й попередження, прискання та усунення порушення цивільного права. Розвиваючи попередній висновок, Н. Кузнецова стверджує, що передбачені

законом заходи відповідальності є невід'ємною складовою способів захисту цивільних прав²⁵.

Оскільки в результаті аналізу інституту захисту прав було встановлено, що способи захисту цивільних прав є досить різними за своєю спрямованістю, змістом, суб'єктами, які можуть їх застосувати, вважаємо за необхідне висвітлити основні доктринальні підходи до класифікації форм та способів захисту цивільних прав.

Як зазначає О. Мацегорін, у теорії цивілістичної науки немає єдиних підходів до розуміння процесуальної форми захисту. Одні вчені визнають під процесуальною формою особливу юридичну конструкцію, яка характеризується певною сукупністю процедур щодо реалізації відповідних прав. Інші вважають, що зазначена юридична конструкція є елементом процедурно-процесуальної форми, а власне процесуальна форма — форма правозастосовної, що втілюється у процесі вирішення юридичних справ під час здійснення правосуддя²⁶.

Ми підтримуємо точку зору, висловлену Ю. Притикою, на думку якого «засоби» і «форми» захисту не слід плутати з поняттям «спосіб» захисту прав. У суворому розумінні всі вони означають різні дії, спрямовані на захист прав, тобто різні елементи (види або частини) діяльності із захисту суб'єктивних прав, хоча між ними існує тісний взаємозв'язок і взаємозалежність, що часто призводить до змішування цих понять²⁷.

Є. Харитонов пропонує класифікувати форми захисту залежно від природи юрисдикційного органу, що здійснює захист: судовий захист, адміністративний захист, захист нотаріусом, самозахист, захист за допомогою інших громадських, державних та міжнародних інституцій та їх органів²⁸.

²⁵ Див.: Кузнецова Н.С. Вказ. праця. — С. 105.

²⁶ Див.: Мацегорін О.І. Вказ. праця. — С. 145.

²⁷ Див.: Притика Ю.Д. Вказ. праця. — С. 17.

²⁸ Цивільне право України: підручник / Є.О. Харитонов, Н.О. Санахметова. — К.: Істина, 2003. — С. 183.

Схожу точку зору висловлює і Ю. Білоусов, який, коментуючи положення глави 3 ЦК України, констатує, що законодавець «проводить класифікацію видів захисту (*вочевидь, маються на увазі форми захисту*. — Прим. О.К.) залежно від суб'єкта його здійснення: судом (ст. 16 ЦК України), органами державної влади, органами влади АРК (ст. 17 ЦК України), органами нотаріату (ст. 18 ЦК України), самостійно (ст. 19 ЦК України)²⁹.

На нашу думку, є підстави вважати, що основним підходом до класифікації форм захисту прав має бути їхня диференціація за суб'єктною ознакою залежно від того, чи є діяльність, спрямована на захист права, юрисдикційною, чи ні.

Класифікуючи способи захисту цивільних прав, дослідники передусім виокремлюють матеріально-правові (відшкодування збитків, відновлення становища, яке існувало до правопорушення, скасування органом державної влади свого акта, розірвання договору сторонами тощо) та процесуально-правові (дії юрисдикційних органів, спрямовані на захист порушеного права)³⁰.

Залежно від джерела виникнення способів захисту прав можна виокремити способи захисту, що прямо встановлені у законодавстві, та ті, що встановлені сторонами у договорі, як це передбачено ст. 16 ЦК України.

Способи захисту можна диференціювати і з огляду на мету їх застосування. Так, можна виокремити способи захисту, спрямовані на припинення порушення права, на його відновлення або на компенсацію матеріальних втрат, викликаних порушенням права (міри цивільно-правової відповідальності).

Утім, потрібно визнати, що жодна класифікація, як відомо, не може бути ідеальною, але вона є вкрай корисною для отримання системного погляду на правове явище, що аналізується.

²⁹ Див.: Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. — К.: Ін Юре, 2004. — Ч. 1. — С. 28.

³⁰ Див.: Притика Ю.Д. Вказ. праця. — С. 18.

Дослідження інституту захисту прав не може вважатися повноцінним та завершеним без аналізу такого правового феномена, як зловживання правом.

У науці цивільного права триває дискусія щодо тлумачення поняття «зловживання правом». Як підкреслює О. Поротікова, «у тривалій дискусії з проблеми належного здійснення суб'єктивних прав основні акценти змістилися з дослідження специфічних рис зловживання правом як цивільно-правового делікту на принципове питання, чи має словосполучення «зловживання правом» змістовне навантаження або є чимось надуманим, безпідставним»³¹.

Сьогодні найбільш поширеними є дві точки зору на зловживання правом: зловживанням правом визнається здійснення суб'єктивного права всупереч принципів добросовісності та інших морально-етичних критеріїв або зловживання розглядається як делікт³².

Термін «зловживання правом» є новим для цивільного права України та з'явився тільки в новому ЦК України. Відповідно до ч. 3 ст. 13 ЦК України не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. З тексту зазначеної норми випливає нове для українського цивільного законодавства правило про заборону зловживання суб'єктивним правом шляхом вчинення певних дій з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. У цьому випадку під зловживанням правом необхідно розуміти не тільки дії, вчинені особою під час реалізації свого суб'єктивного

³¹ Див.: Поротікова О.А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Волтерс Клувер, 2008. — С. 126—127.

³² Питання про можливість кваліфікації зловживання правом як деліктом безпосередньо залежить від наявності в дія управомоченого суб'єкта, який здійснив зловживання правом, підстав для його притягнення до деліктної відповідальності (див. детальніше: Кот А.А. Злоупотребление субъективным правом в гражданском праве Украины // Гражданское право: Федеральный научно-практический журнал. — 2013. — № 2. — С. 34—35.

права з винятковим наміром завдати шкоди іншій особі (шикана). При здійсненні своїх прав, зокрема у процесі захисту своїх суб'єктивних прав, особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб. Адже будь-яке з суб'єктивних цивільних прав має свої межі. Як влучно зазначив Й. Покровський, «сучасне цивільне право начебто говорить людині: якщо тобі дозволено бути в певних межах егоїстом, це не означає, що ти можеш бути злим»³³.

Є підстави стверджувати, що законодавець свідомо розширив термін зловживання правом та відійшов від визначення наміру особи своїми діями завдати шкоди іншій особі під час здійснення цивільних прав в ролі необхідної умови кваліфікації таких дій як зловживання правом. Вбачається, що у такий спосіб реалізовано принцип справедливості, добросовісності та розумності у цивільному праві, оскільки заподіяння шкоди внаслідок зловживання правом має бути відшкодовано незалежно від наявності відповідного наміру особи, яка здійснювала свої права.

Не викликає сумнівів, що в ч. 3 ст. 13 ЦК України отримав відображення загальноправовий принцип неприпустимості зловживання правом. Зазначений принцип, на думку Є. Вавіліна, являє собою вимогу до суб'єктів не виходити за межі права в процесі виконання обов'язків і реалізації прав, реалізовувати свої права належним чином³⁴. При цьому саме виникнення та існування в цивільному праві України принципу неприпустимості зловживання правом поряд із принципами справедливості, добросовісності, розумності насамперед пов'язане з об'єктивною неможливістю встановити на законодавчому рівні конкретні межі здійснення цивільних прав.

³³ Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. — М.: Статут, 1998. — С. 119.

³⁴ Див.: Вавилин Е.В. Осуществление и защита гражданских прав / Российская акад. наук, Ин-т государства и права. — М.: Волтерс Клувер, 2009. — С. 275.

Цим, на нашу думку, і зумовлені основне значення та функція принципу неприпустимості зловживання суб'єктивним правом: створити необхідні передумови для реагування на не заборонені законом дії осіб, які порушують суб'єктивні цивільні права або охоронювані законом інтереси.

Підсумовуючи аналіз юридичного зв'язку інститутів захисту прав та зловживання правом, вважаємо за необхідне наголосити на тому, що встановлення факту зловживання правом під час реалізації права на захист, окрім інших передбачених законом наслідків, є самостійною та достатньою підставою для відмови особі, яка зловживає власним правом, у захисті порушеного права у спосіб, обраний цією особою (ч. 3 ст. 16 ЦК України).